

Ж. Ж. Мұхамадиева, 3-курс
Ғылыми жетекшісі: Ш. Қ. Құсайынов, қылмыстық іс жүргізу кафедрасының бастығы, заң ғылымдарының кандидаты
(ҚР ІІМ Б. Бейсенова атындағы Қарағанды академиясы)

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС-ЖҮРГІЗУДЕГІ АЙЫПТАЛУШЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ

Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабына сәйкес әркімнің құқық субъектісі ретінде танылуына құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға хақылы деп жарияланған. Сонымен, Негізгі Заң Қазақстанда адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың құқықтық негіздерін қалыптастырады.

Айыпталушының құқықтарын зерттемес бұрын біз біріншіден айып, айыпталушы, айып салу ұғымдарына тоқталып кетсек, яғни айып (заң жолы, салт) — барымта, қылмыс, ұрлық, дәстүрді бұзғаны және т. б. жағымсыз іс-әрекеті үшін қылмыскерлерге берілетін жаза. «Айыбына атын алып қалып жаяу қайтарындар!» (Ғ. Мүсірепов). Мысалы, көп алдында орынсыз дау-жанжал шығарған адамдарға айып салынады. Жазаланушы адам оны сол сәтте орындауы тиіс. Айыптың түрлері көп. Жеңіл кінәлары үшін тән немесе ат төленеді. Ауыр қылмыстар жасағандар тоғыз төлейді. Бұл түйе бастаған тоғыз мал немесе ат бастаған тоғыз мал немесе өгіз бастаған тоғыз мал деген сөз (Түйе бастаған тоғыз: 3 бас түйе, 3 бас жылқы, 3 бас сиырдан тұрады. Ат бастаған тоғыз 3 жылқы, 3 сиыр, 3 қой, т. с. с. Қылмыс (ұрлық) өте ауыр болса, бұл айып үш еселенуі мүмкін. Әрине, бұдан басқа да түрлері бар. Айыптың әлеуметтік, тәрбиелік, құқықтық маңызы зор. Келесі айыпталушы — Қылмыстық іс жүргізу кодексінде белгіленген тәртіп пен қылмыстық жауапкершілікке тартылған адам. Ісі бойынша басты сот талқылауы тағайындалған айыпталушы — «*сотталушы*»; айыптау үкімі шығарылған айыпталушы — «*сотталған*»; ал ақтау үкімі шығарылған айыпталушы — «*ақталған адам*» деп аталады.

Айыпталушының заңға қарама-қайшы келмейтін құралдармен, тәсілдермен өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға, өзінің не үшін айыпталатынын білуге, жауап беруге немесе одан бас тартуға және т. с. с. құқы бар. Бостандықта жүрген айыпталушы тергеушінің шақыртуы бойынша шақыртылған мерзімде келуге міндетті.

Айып салу (арабша нұқсан, жаза) — дәстүрлі құқықтық мәдениетте істеген қылмыстық іс-әрекетіне орай белгіленетін жаза түрі.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексіне сәйкес қылмыстық іс жүргізудің міндеттері қылмыстарды тез және толық ашу, оларды жасаған адамдарды әшкерелеу және қылмыстық жауапқа тарту, әділ сот талқылауын және қылмыстық заңды дұрыс қамтамасыз ету болып табылады. ҚР ҚДЖК-нің 69-бабына сәйкес, өзіне қатысты айыпталушы ретінде жауапқа тарту туралы қаулы шыққан адам, не өзіне қатысты сотты жеке айыптайтын қылмыстық іс қозғалған адам, сондай ақ оған қатысты анықтау органның бастығы айыптау хаттамасын жасаған және бекіткен адам айыпталушы болып танылады және осы бапта айыпталушылардың құқықтары көрсетілген. Тергеуші айыпталушыны жауаптылыққа тартқанда, осы заңдарда көрсетілген тәртіпті бұлжытпай орындауы қажет. Бірақ қазіргі кезде заңсыз, негізсіз жауапқа тартушылық әлі күнге дейін кездеседі. Иә, қылмыстық жауаптылыққа тартуда қателік болу әбден мүмкін, ол тергеушінің білімі мен тәжірибесінің жетіспеуіне, асығыс шешім қабылдауымен және басқа да субъективті себептерге байланысты. Бұлар міндетті түрде, үнемі болып тұратын қателік емес, тергеушінің мұндай қателіктерін болдырмаудың мүмкіншіліктері жеткілікті. Қазір көбінесе адамдардың (сезікті адамдардың) білімі жоқтығын немесе сауатсыздығын пайдаланып, жауап алу және күш

қолдануын айтуға болады. Айғақ беруден бас тарту құқығын бұзып, одан бас тартсаң ҚР ҚІЖК-нің 352-бабымен жауапқа тартыласың деп жалған айтуын мысалға айтуға болады. Міне, біз осының бәрін алдын алу үшін шешу жолдарын табуымыз керек.

Сондықтан біздің ойымызша, тергеушілерге айыпкерлердің құқықтарын сақтап, олармен дұрыс, заңды қарым-қатынаста болу жолдарын көрсететін, үйрететін пән енгізу керек деп ойлаймыз. Мысалы, ҚР ішкі істер органдарының қызметкерлерін дайындайтын оқу орындарында жеке пән ретінде енгізіп, оқыту керек деп санаймыз. Тәжірибеге бармас бұрын болашақ қызметкерлер біршама өзін-өзі ұстай біліп, заңда көрсетілген тәртіпті сақтауға тырысады.